

EGY LEMBERGI UTAZÓ KÖZÉP-EURÓPAI GÖRÖGSÉGE. ZBIGNIEW HERBERT ANTIK TÉMÁJÚ ESSZÉI

PÁLFALVI LAJOS

Zbigniew Herbert nem volt híve a nyolcvanas években divatba jött Közép-Európa-eszmének, nem idézte nemzetközi konferenciákon, interjúkban és publicisztikai írásaiban Czesław Miłosz és Milan Kundera legnépszerűbb esszéit. Még bökverset is írt róla *Mitteleuropa* címmel. Természetesen érvelhetnék úgy is, hogy a *Mitteleuropa* terminus a legkevésbé sem fejezi ki a függetlenségi törekvések szolgálatába állított posztkolonialista emancipációs eszme lényegét. Mégis az az érzésem, hogy a kulturális regionalizmus e formája Herbert számára nem volt több kávéházi nosztalgianál és a mesebeli királyi dinasztiák emlékezeténél. Márpedig retrós divatra nehezen építhető bármiféle identitás: „Pörög még kicsit ez a bűgöcsiga / káprázatos ez a vízcisza / öregurak nosztalgikus álma”.¹

Herbert mint esszéista kizárólag olyan kulturális tárgyakat és jelenségeket írt le, amelyek a nyugati és az antik kultúrához tartoznak, az európai kultúra centrumára összpontosította energiáit. Esszéköteteiben nem jelenik meg Jerzy Stempowski „sztyeppeli Hellása”, az ősi civilizációk nyomait őrző Kelet-Európa „vergiliusi képe”; nem keresi az antik pásztori civilizáció nyomait a Keleti-Kárpátokban, mint Stanisław Vincenz. A *Barbár a kertben* cím azt sugallja, hogy a megfigyelő alany közelebről meghatározatlan, teljesen más, idegen világból származik. Az ő hazája nem a nyolcvanas évek „elrabolt Nyugata”, hanem a vasfüggöny mögötti zóna, a hidegháború örök jelene, ahonnan nem érzékelhető sem az elvesztett múlt, sem a nyomasztó utópiát valamikor majd felváltó jövő. Mert Herbert tudatában a vasfüggöny volt az antik limes megfelelője.

Az antik minták a XX. század első felében szorultak ki fokozatosan a kulturális kánonból. Az európai országok többségében e folyamatnak nem volt semmi köze a kulturkampf fogalmához, inkább a modernizáció mellékhatásának tartották.² Herbert viszont egész más helyzetben volt: lemergi gimnazistaként bizonyos fókig már beavatták az antik civilizációba, de a folyamatot brutálisan megszakították a szovjet megszállók, akik átszervezték birodalmi népiskolává, gyeszjatyiletkává a lengyel elitképzőt, és még vissza is minősítették az osztályokat, mert el voltak ma-

¹ HERBERT 1992, 10. 57.

² A XX. század második felében persze változott a helyzet, nemcsak a keleti blokkban, hanem minden olyan országban, ahol megerősödött a kommunista mozgalom. Mint József MACKIEWICZ írja *A kereszt árnyékában* című könyvében, az olasz kommunisták oktatáspolitikai stratégiái azért harcoltak, hogy „az alsóbb osztályokban szüntessék be a latintantást, a hitoktatást és zárják be a katolikus magániskolákat” (MACKIEWICZ 2009, 144.).

radva a moszkvai tantervektől. A lengyel kamaszt egy történelmi és civilizációs katasztrófa szakította el az antik kultúrától.

A lengyel esszéisták a második világháború után gyakran kerestek párhuzamokat az antik háborúk történetében a totalitarizmus értelmezéséhez. Czesław Miłosz *A hatalom megragadása* című regényében van egy szereplő, aki elutasítja az új korszak hamis dilemmáit, a bölcsek koroktól független közösségébe menekül, az ő nézőpontjukból ítéli meg a helyzetet. A patrónusa Thuküdidész. Hosszasan elmélkedik azokon a részleteken, melyekben azt írja le a történész, hogyan változik nagy nyomás alatt a nyelv és a gondolkodás viszonya.

Jerzy Stempowski *Thuküdidészt olvasva* című esszéjében a kis államok sorsát vizsgálja, amelyek nem maradhatnak ki a nagyhatalmak konfliktusából, túl gyengék ahhoz, hogy semlegesek maradhassanak. Az egymástól tartó nagyhatalmak először rájuk mérnek csapást, így tesztelik az ellenfél tűrőképességét és eltökéltségét. Mint a XX. században, már ekkor is föllázadnak a tömegek, végveszélybe sodorva a demokráciát. Hasonló logika szerint épül fel Stanisław Vincenz *Szókratész háború utáni viszontagságai* című könyve. Az ókori városállamok megfeleltethetők a második világháború résztvevőinek. A Thesszáliai Szövetség a Szovjetunióra, a hedonista Fönícia Nyugat-Európára és az Egyesült Államokra emlékeztet.³

Az említett esszéisták e műveikben a történelemben és a történetírásban kerestek analógiákat, nem tértek ki a mitológiára és a szépművészetekre. Ennek ellenére a közép-európai olvasó, ha már megismerkedett Herbert költészetével és az elődök esszéisztikájával, a *Labirintus a tengerparton* című kötetben is hasonló párhuzamokat keres. Hisz a legnagyobb versekben már annyiszor talált ilyet.

Például a *Fortinbras gyászéneke*, a hatalmat megragadó hadvezér monológja, a normalizációról és az új, pragmatikus diktatúráról szóló sorok hasonló asszociációkat keltettek a lengyel és a magyar olvasókban, de ezek más történelmi eseményre épültek. A lengyelek újból ráébredhettek arra, hogy most már valóban véget ért az a nagy, tragikus történelmi korszak, amelyben még nagy volt a játék tétje, és megkezdődött a kis stabilizáció reménytelen stagnálása. Ebben a rendben elveszítik lovagi erényeiket, romantikus személyiségjegyeiket. Mintha a varsói felkelésben kivérzett nemzet az új diktatúrában feláldozná identitását a túlélésért. A magyarok is valami hasonló diagnózist állíthattak fel: 1956-ban színre lépett a magyar Don Quijote, majd a véres finálé után átadta a helyét az új, komplementer karakternek, Sancho Panzának.

Első pillantásra *A Számosz-ügy* is mintha hasonló valami hasonló problematikát dolgozna fel antik analógiák segítségével. Herbert Miroslav Holubnak, versei cseh fordítójának dedikálta esszéjét, nem sokkal 1968 után. Itt is olvashatunk a nem teljesen idegen nagyhatalom inváziójáról, a cenzúra bevezetéséről, de

³ Vö. ZALESKI 1990, 3., 229.

ezek az analógiák elég esetlegesek: ez az epizód aligha lehet a prágai tavasz előképe, hisz az említett részleteken kívül semmi sem stimmel.

Athén Periklész kormányzása alatt épp a demokrácia aranykorát élte, amikor beavatkozott Számosz és Milétosz konfliktusába az utóbbi oldalán. A háborúknak és invázióknak komoly nemzetközi következményei voltak, végül Athén megalázó kapitulációra kényszerítette Számoszt. A despotikus demokrácia önkényével ütközött a sebzett büszkeség, a látszatot a legendás görög eufemizmusokkal próbálták fenntartani: „Ezért a börtönt lakásnak, az adót hozzájárulásnak, a megszállást védelemnek nevezik.”⁴ A cenzúra bevezetésével próbálják leplezni azt, hogy a szigetlakók hangulata igencsak eltér a hivatalosan megkövetelt lelkes optimizmustól. Tehát itt is megjelenik a nyelvi manipuláció problémája, a nyelvhatalom-társadalom összefüggésrendszer, akárcsak Miłosz regényében.

Ennek ellenére sem azonosíthatjuk az athéniak hajóit a szovjet tankokkal. Athén nem lehet a Szovjetunió előképe, bár a Római Birodalom egy darabig betölthetett hasonló szerepet Herbertnél. Ez az epizód azt mutatja be, hogyan romlik meg belülről a demokrácia, és ilyen tanulságot kínál: a demokratikus alapelveket akkor is tiszteletben kell tartanunk, ha az erőviszonyok ránk nézve kedvezőek. Hiszen „a háborúból visszatérő agresszorok mundérjuk ráncaiban, cipőjük talpában magukkal viszik a ragályt, amivel saját társadalmukat, saját szabadságukat fertőzik meg” (231. o.). Kétlem, hogy Herbert a hetvenes évek elején látott volna maga előtt ezen a tájon olyan demokratikus agresszort, amely a saját maga által teremtett értékeket rombolja le egy kis ország lerohanásával.

Lehet, hogy Miłosz, Stempowski és Vincenz már kimerítette az ilyen lehetőségeket. Mindenesetre Herbert más utat járt be. A spártai társadalmat és a citadellák „küklöpszfalait” az északi világ jellemzőiként írja le, amelyek ebben a kontextusban különösen fenyegetőek, mert egyáltalán nem illenek bele a földközi-tengeri kultúrába. Ezekben az esszékben a legkülönbözőbb formában lép fel az Észak–Dél ellentét. A görög táj leírása például ezzel a kijelentéssel kezdődik: „A fény és az árnyék között éles, gyémánttal karcolt vonal az északi országokból ismert szürkeség és félhomály széles skálája nélkül” (95. o.). A *Latinóra* című esszében Herbert arról ír, hogy Franciaország könnyen latinizálható, Róma nagyságáról igazából a Britannia északi részén létesített települések tanúskodnak.

Bár Herbert kigúnyolta *Mittleeuropát*, vannak tipikusan közép-európai vonásai: nagyon érdeklik az európai civilizáció perifériái, nagy empátiával írja le a Római Birodalom Babadagját. Nagyra értékeli azokat a rómaiakat, akik a messzi északon teremtettek civilizációt, és egész életüket a barbárok fenyegetésében töltötték.

⁴ HERBERT 2003, 229–230. A további idézetek forrása ugyanez a kötet.

Herbert identitása is hasonló helyzetben fejlődött ki. Gimnazistaként a következő szerepre készítették fel: a földközi-tengeri civilizáció távoli, galíciai perifériáján él, tankönyvekből és olvasmányokból ismerheti meg e kultúra centrumát, talán egyszer majd eljuthat Rómába a polgármester társaságában, és akkor majd be kell bizonyítania, hogy nem barbár. Tehát távol él a centrumtól (de nem a limesen túl), nincsenek közvetlen tapasztalatai. Nem született római, hosszasan kell képeznie magát, mert enélkül nem sajátíthatja el a kulturális örökséget a periférián. A centrumhoz való tartozása bizonytalan, kétséges, ezért tudással és erényekkel kell bizonyítania.

A gimnazista Herbert nem a kerten túli vadonban élő barbár, de Lengyelország a második világháború után a limesen kívülre került, és ez a hatalmas fordulat dramatizálta a kulturális örökséggel kialakítható kapcsolatokat: „Húsz évvel később jutottam el Rómába, és nem díszkísérettel, hanem egymagam. Szülőföldem akkor már nem tartozott a Római Császársághoz. Pontosabban politikai értelemben soha nem is tartozott oda. Ha odatartozott is, csak a szó egész más értelmében.” (271. o.)

Miért fogalmazott ilyen homályosan a szerző ezekben a mondatokban? A cenzúra aligha akadályozhatta, az viszont elképzelhető, hogy az ízlésének nem felelt volna meg egy patetikus és üres deklaráció. Mert vannak a régióban olyan csoportok és területek, amelyek tele vannak álrómaiakkal. Márpedig a perifériákon feszítő őseuropéer vagy deklarált római mindig a legsötétebb provincializmus jele.

Ebben a térségben az sem evidens, azt sem támasztja alá mindenki számára elérhető közvetlen tapasztalat, hogy a centrum egyáltalán létezik. A *Lelkecske* című esszében Herbert Freudra hivatkozik, aki egy régi athéni útjáról számol be levélben Romain Rolland-nak. Önvizsgálatot tart, azon elmélkedik, miért volt olyan ellentmondásos élmény először látni az Akropoliszt. Mintha a psziché ugyanúgy próbálná védeni magát a nagy boldogságtól, mint a nagy szerencsétlenségtől. Freud úgy érzi, az Akropoliszon töltött időszak megerősítette egzisztenciáját. Herbert egész más utazó. Ő már nem veheti olyan diadalmasan birtokba a hagyományt, mint Freud, ő csak annyit konstatál, hogy nem késett el, az Akropolisz még létezik. De a perifériáról érkezett utazó azt is látja az épületek állapotán, hogy nem történelmen kívüli, elpusztíthatatlan objektum.

Herbert látásmódja és gondolatmenete megtévesztően természetesnek tűnik, pedig nagyon különbözik a romokon merengő romantikusoktól, a nagyságot megszállottan kutató kincsvadászoktól, az „ima az Akropoliszon” fennköltségétől és a nietzschei görögség fanatikusaitól. A különbség rögtön látható, ha beleolvassunk olyan magyar utazó-esszéisták műveibe, mint Hamvas Béla vagy Kerényi Károly, akik Nietzsche és az „egzisztenciális” filológia hatására mindenáron valamiféle esszenciához akartak eljutni. Hamvas az éles elméjű hermeneuta szerepében érzi jól magát, Kerényi pedig professzor és dandy egy személyben, amikor leszbikus utazásáról mesél. Míg Herbert aprólékos pontossággal követi végig, mi történt

az Akropolisszal a klasszikus kortól napjainkig, Kerényit nem érdeklik a sok évszázados török kultúra rétegei, idegenkedik „dionysostalanságától”⁵, még az esetleges benyomásokban is kizárólag az antik civilizáció nyomait keresi.

Az utazók közt természetesen a turista a legalacsonyabb státuszú (ma már a turistairodák is próbálják kiszabadítani ügyfeleiket ebből a szerepből, amikor „a turisták előtt ismeretlen Krétára” invitálják a turistákat). De amikor Herbert a minőszi kultúra emlékeiről, az iraklioni Régészeti Múzeum anyagáról ír, a legegyszerűbb turistakalauzra is képes hivatkozni. A phaisztoszi romok közt járva figyelmesen hallgatja a helyi idegenvezető magyarázatait, de attól azért nem hatódik meg, hogy az illető minőszinak nevezi magát. Iróniával tekint az „örök rejtélyek” megfejtőire, ezért írja a phaisztoszi korongról, hogy „Atlantisz utolsó lakóinak levele” (86. o.). E nagy esszéista a legszerényebb szerepekbe helyezkedik: nem professzor, nem romantikus kultúrzarándok, inkább a tanulmányi kirándulásra gondosan felkészült lelkes diákra emlékeztet. A kivételes, ünnepélyes pillanatokban pedig nem feledkezik el azokról, akik soha nem juthattak el Görögországba.

BIBLIOGRÁFIA

HERBERT 2000

Z. HERBERT: Mitteleuropa. (ford.: Petri György). 2000. Budapest, 1992.

HERBERT 2003

Z. HERBERT: *Labirintus a tengerparton*. Európa, Budapest, 2003.

KERÉNYI 2000

KERÉNYI Károly: *Lesbosi utazás*. In: Sziget I–III. 1935–1939. Orpheusz Kiadó, Budapest, 2000.

MACKIEWICZ 2009

Józef MACKIEWICZ: *A kereszt árnyékában*. Attraktor, Budapest, 2009.

ZALESKI 1990

M. ZALESKI: Vincenz visszatérése Görögországba. *Életünk*, 1990. 3. sz.

⁵ KERÉNYI 2000, 167.